

B-627

E. V.

2

VI-608

TARTU ÜLIKOOLI
USOTEADUSKOND
SEMINARI RAHVAÕPUSKOGU

Autarilt.

167184

1933. 2x7 27

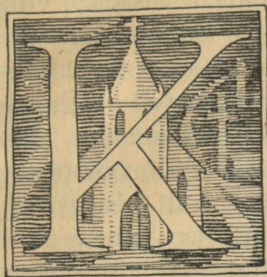
№ 3874

35784

ARHIIVKOGU

Usu- ja kirikuolud Eestis.

1.

olmeteistkümnenda sajangu alul jõuab ristiusk Läänemere-
maile ja rooma-katoliku kirik võtab pikkades võitlustes
murtud eesti rahva lõplikult oma laiade tiibade alla, kuna
nõrgad katsed ida poolt ristiusku siia istutada olid puudu-
tanud ainult väikest rahvaosa, kestvamaid tagajärgi saa-
vutamata. Muinasusust ristiusku üleminek sünnib täiesti
väliselt, sammu pidades uue sõjalise ja politilise võimu
maksimahakkamisega ja kindlustamisega. Paganaid ristitakse hulgakaupa korraga
ja neitsile Maarjale pühendatud maa astub ametlikult ristiusuliste maade hulka.

Kiriklikult jaguneb eestlaste maa-ala varssi Tartu, Tallinna ja Saare-Lääne
piiskopkonnaks, igaüks oma toomkapiitliga. Piiskopkonnad on iseseisvad, kuid
Riia ülempiiskop omandab teatavad õigused teiste piiskoppide üle. Maa valla-
tamisega ühenduses tekivad ka kogudused tervel maal ja ehitatakse kirikud.
Umbes XIII sajangu lõpul on kihelkondade kujunemine jõudnud teatava täiuseni
ja omandanud stabiilsuse, mis kauemaks ajaks jääb kestma. Keskajal on kind-
lasti olemas Tartu piiskopkonnas ümmarguselt 32, Saare-Läänes 31 (pooled
mandril, pooled saartel) ja Tallinna piiskopkonnas 34 kihelkonda. Iga kihel-
konna südameks on maaga (*dos*) varustatud kirik, temas toimiva preestriga;
kihelkondade kaugemaisse osadesse ehitatakse sagedasti kabelid, kuhu asetatakse
vikaarid. Kihelkonna-kirikute patronitena esinevad prelaadid, toomkapiitlid,
munga- ja nunnakloostrid, Saksa ordu maa-alal ordu; era-annetustest tõusnud
kabelite, altarite ja vikaariate patroniteks on harilikult maaomanikud. Patronil
oli õigus vaimulikku valida, piiskopile kinnitamiseks ja ametiseseadmiseks esitada,
tema kohusetäitmise järele valvata ja tarvilikul korral tema tagandamist mõjutada.
Kiriku välise korra, eriti varanduse üle valitsemine läks peaaegu täielikult kõigi
kirikute ja kabelite ning igasuguste vagade asutuste ja annetuste juures olevate
kiriku-eestseisjate (*provisores*) kätte, kes olid mittevaimulikud. Linnades nimetas
kiriku-eestseisjaid linna-nõukogu oma liikmete hulgast, maal said selleks suur-
maapidajad. Peale kirikute tekkis aastate jooksul rida kloostreid, mille arv tervel
eestlaste maa-alal tõusis aegamööda 22:ni. Nii kandis Maarjamaa väliselt täiesti
ristiusulise maa ilmet. Sisemine seisukord aga ei pidanud välisega mitte sammu.
Ristiusu tõdede seletamine ja sügavamalt ristitute hinge istutamine jääb pikema
aja kestel kõrvaliseks asjaks. Kirik lepib sellega, et tema hõualeused usukombeid
tundma õpivad ja kiriklikest talitustest osa võtavad. Paremalt korral õpetatakse

neile mõni palve või usutunnistus ladina keeles või kehvast tõlkes kätte ja jutustatakse pühi legende. Kuna vaimulikud suuremalt osalt rahva keelt ei oska, on nende töö hingehoiugi alal loomulikult väga puudulik. Kakssada aastat pärast ristiusu siiajõudmist, 1422. a. otsustab Valgas peetud maapäev üldise maaseaduse abil maarahva vaimlist ja usulist järge tõsta. Maapäeva otsuses nõutakse, et iga isand peab omale alluvaid „mittesakslasi“ sundima oma lapsi ühe kuu jooksul pärast sündimist ristima; ristimise mahapesemine keelatakse ära surmanuhtluse ähvardusel, kirikuskäimine tehakse talupoegadele sunduslikuks, niisama paastumine. Preestrid peavad maarahvale kätte õpetama Meie Isa ja „Ave Maria“ palve, kümme käsku, 12 ristiusu-tunnistuse artiklit ja kõik, mis sakramentide puhul tarvis teada. Ka tuleb rahvale seletust anda kristliku abielu viisidest; eriti peavad maaisandad võitlema ihunuhtluse abil rahva hulgas leiduva abikaasa truuduseta mahajätmise kombe vastu, ja, appi võttes surmanuhtlust, kaotama abielurikkumise ja naiste röövimise nähtused. Maapäeva otsuste teostamisel oli suuremaks takistuseks vaimulikkude meeste üldine harimatus ja madal kõlbline järg, iseäranis aga rahvakeele tundmise puudus. Kuigi esimesel ajal ehk mõni pärismaalane erandina preestriametisse sai, koosnes vaimulik seisus alati pea üksnes sakslastest, kelle hulgas sisserännanud ollus oli enamikus. Keeleoskamise puudusel ei võinud rahva õpetamise ja hingehoiu tööl tagajärgi olla. Peapiiskop Henning Scharfenberg (1424—1448) püüdis asjasse parandust tuua. Tema juhatusel 1428. a. ärapeetud provintsi kontsiili otsuses kästakse hingehoiu-tööle lubada ainult niisuguseid preestreid, kes teaduslikult haritud, heade elukommetega ja rahvakeelt täielikult tunnevad. Ametis olevad preestrid, kes rahvakeelt ei oska, peavad aasta jooksul selle keele tundjad kaplanid abiks võtma. Märgatavamad tagajärge ei ole neilgi määrustel ja nõudmistel. Edukamalt töötavad mõlemad kerjsumunkade ordud, kes siin juba varakult tegevusse astuvad. Mungad teotsevad iseäranis rahvakeelsete jutlustajatena ja leiavad oma tegeliku vagaduse ning alamate rahvakihtide saatusest osavõtmise tõttu laialist poolehoidu. Preestrid aga näevad neis tihti kutsumata võistlejaid, kes nende mõju ja sissetulekuid vähendavad. Sellest tõusevad teravad kokkupõrked vaimulikkudel eriti dominiiklastega. Kaebuskirjas ordumeistrile, XV sajangu alul, juhvivad viimased tähelepanu sellele, et preestrid küll takistavad munki jutlustamast ja pahutamast, ise aga rahva usu arendamise täiesti hooletusse jätavad. Ammuristitud eesti rahvas olevat ikkagi veel tarvilikust õpetusest ilma, taganevat ära õigest usust ja austavat väärjumalaid, pidavat palju vanu paganuskombeid, sallivat nõidust, ei tunnustavat abielu pühadust. Lapsed surevat ilma ristimata või ristitakse väga hilja, mõnigi vaene eestlane pidavat surema ilma jumala-armu saamata, sest et preester, kes kaugel elab, ei ilmu kohale. Kui siis surnud ilma preestrita maha maetakse, laseb preester tihti surnukeha üles võtta ja niikauaks lahtise taeva alla rippuma panna, kuni matmismaks tasutud. Riia reformsinoditel püüti sellelaadilisi pahesid kõrvaldada ja nõuti preestritelt hoolsat kohusetäitmist.

Pikapeale imbub nii preestrite kui munkade tegevuse tagajärjel ristiusu õpetustest ja kujutelmadest muidugi mõndagi rahva vaimuilma, kuid sulab ühte seal edasi elavate eel-ristusulistega. Endistele pühaks peetud paikadele ehitatud kirikuis ja kabeleis austatakse uute kommete all vanu jumalaid, uued pühimused sarnastuvad vanade vaimude ja haldjatega: neitsi Maarja saab

nurganaise aitajaks Rõugutaja asemel, püha Nigulas võtab härgade, püha Tõnis (Antonius) sigade kaitsmise, püha Jüri huntide eest hoidmise enda peale. Endised töökspidamised ja usulised kogemused valitsevad edasi uue vööba all. Surnuid maetakse võimalikul korral salaja põlistesse kalmuküngastesse, abielu sidemeid sõlmitakse vanadel õnnepäevadel, tuleviku käiku püütakse teada saada ja kujundada endiste kogemuste läbi pühitsetud märkide ja talituste abil, nõiad ja targad, kellel ühendust ustakse olevat loodusvägedes valitsevate haldjatega, jäävad lugupeetud ja otsitud nõu- ja abiandjaks haiguses ja hädas.

Kiriku tegevust takistavad peale muu ka muutlikud poliitilised olud ja rahva sotsiaalse viletsuse sügavusse alla surutud elukord.

Kuna toomkapiitlite, kloostrite ja mõne linnakiriku juures tekkinud koolid, mis vaimulikkude juhatusel all seisisid, kättesaadavad olid loomulikult ainult ülemaile kihtidele, ei sündinud rahva laialiste hulkade hariduse tõstmiseks otseses mõttes keskaja jooksul niihästi kui mitte midagi. Alles usupuhastuse sajangu alul võib konstateerida üksikuid kavatsusi ja püüdeid selles sihis. Nii laseb peapiiskop Jasper Linde (1509—1524) kirikumaksude sissenõudmise puhul rahvast „palumises“ katsuda, kusjuures tagajärgedele vastavalt süüa ja juua või ihunuhtlust antakse. Esitises maapäevale (1513) kaebab peapiiskop selle üle, et talupoegade juures Meie Isa palve ja teiste usuõpetus-artiklite tundmine väga vilets on, ja nõuab kooli asutamist preestrite ettevalmistamiseks, sest nende arv olevat liiga väike „mittesakste“ õpetamiseks, ka olevat kirikud ja surnuaiad halvas seisukorras. Peapiiskopi uuendus-ettepanekud leidsid maapäevadel vähe vastukõla; 1516. a. maapäeval lükkasid rüütelkonnad ja linnad „kirikute ja vaeste mittesakste“ kohta käiva ettepaneku täiesti tagasi, seletades, et see nendes ei puutu. Natuke suurema eduga töötatakse samal ajal maa kõrvalisemas nurgas, Saare-Lääne piiskopkonnas. Seal nõudis piiskop Johan Orgas (1491—1515) juba 1505. a., et preestrid peavad igal pühapäeval ja pühade ajal rahvale emakeeles ära seletama Meie Isa, Ave Maria ja usutunnistuse, samuti kümme käsku. Hiljuti Tallinna linna arhiivist leitud Kullamaa kiriku vakuraamat umbes 1524. aastast, mis sisaldab ka mainitud palvete tõlked, näitab, et seda nõudmist täideti, vähemalt kohati. Piiskop Orgase järglane piiskopi-ametis Johan IV Kievel (1515—1527) nõuab veel suurema järjekindlusega, et hingekarjased oma hoolealuseid õpetaksid ja neile ristiusu saladusi südamlikult seletaksid, nõnda et ristiusuline mõtteviis neile omaseks saaks. Korralikult etteõpetavad koguduste katsumised, samuti vaimulikkude sinodid peavad preestrid kui kogudusi hoolele ja edasipüüdmisele virgutama. Nende kogodusliikmete „südamekõvadust ja kangekaelsust“, kes katsumisel midagi ei tea, tuleb ihunuhtluse abil murda. Vaimliseks abinõuks preestritele, kellelt Kievel, nagu tema eelkäijagi, nõuab elukommete puhtust ja ustavat hingekarjase tööd, tõlkinud Kievel 1517. a. eesti keelde rooma katekismuse, mille trükkis ilmumise kohta aga kindlamad teated puuduvad.

Piiskop Kieveli tegevus ei jäänud mitte ilma mõjuta, kuid olulisemat muutust ei toonud ta kõigi karmide abinõude peale vaatamata ometi mitte, nagu selgus tema enese kogudustekatsumistel. Kõrgemate seisuste elumaitsemisele sihitud kombed ja viisid, preestrite kõlbline alaväärtuslikkus, rahva raske majanduslik järg ja õigusetus, mille üle kogudustekatsumiste puhul kaevatakse, teadmatuse ristiusu asjus ja lõtvus kõlblistes küsimustes, mida edendavad kõrtsid ja

õllemüük, — need mõjutavad ja moodustavad rahva vaimlise ja hingelise olemise tõsise näo, mida ei suuda ilusamaks muuta isegi maakirikuis siin ja seal leiduvad kallid ja toredad kirikuriistad ning pühimuste ehted.

2.

Kui palju Luther'i eel käivate usuliste liikumiste lained meie maale on ulatunud, selle kohta ei ole kindlaimaid teateid. Võib aga küll leida hussiitide õpetuse Liivimaale ulatumise jälgi. 1428. a. otsustatakse provintsikontsiilil hussiitide sissetungimist takistada. XVI sajangu alul leiab hussiitide pooldaja Nikolaus Russ ehk Rutze tagakiusamise eest põgenedes Liivimaal varju. Laiemat ulatust ei suuda aga usu-uuenduslikud liikumised enne Luther'it siin mitte omandada, kuigi Lääne-Euroopa vaimlised ja usulised voolud siin tuttavaks saavad iseäranis Lääne kõrgemais koolides õppivate noormeeste ning sealt siia tulevate vaimulikkude ja teiste kõrgema haridusega isikute kaudu.

Luther'i usupuhastus leidis õige ruttu teed Läänemere-maadesse. Kuna Riias juba 1522. a. usupuhastusele alus pannakse, leidub järgmisel aastal, 1523, ka Tallinnas ja Tartus Luther'i poolehoidjaid, nagu näitab Luther'i kiri, mis muu seas aadressitud mainitud linnades asuvaile „Jumala sõpradele“. Tallinna ja Tartu saavad usupuhastuse kolleteks eestlaste maa-alal.

Tallinnas loodi jutlustajate Johan Lange, Zacharias Hasse ja Hermann Marsow'i tegevuse tagajärjel juba 1524. a. esimene kirikuvalitsuse korraldus, mille põhjal Johan Lange esimeseks Tallinna ülemõpetajaks ehk superintendendiks sai, kellele ülesandeks tehti vaimulikke asju korraldada. Uuendused teostatakse võrdlemisi õige rahulikult; vähemad kirikute rüüstamise katsed likvideeritakse õige ruttu. Tallinnast tungib usupuhastus samal ajal maa väiksemasse linnadesse — Rakveresse, Narva, Paidesse. Tartus omandab evangeeliumi kuulutamine kõige pealt Hermann Marsow'i ja siis 1524. a. sügisest peale iseäranis kasuksepp, pärast „Liivimaa prohvetiks“ nimetatud, Melchior Hoffmann'i tegevuse mõjul kindla aseme. Suuremad rahutused, mil kirikuist pildid ja kujud kõrvaldatakse ja preestrid ning mungad minema aetakse, kusjuures on isegi inimohvreid, lõpevad Tartu tõtanud Riia usupuhastaja S. Tegetmeyer'i jutluste mõjul varssi ja Tartus hakatakse evangeeliumi järjekindlalt kuulutama; selle juures kestavad katoliku jumalateenistused mõnes kirikus veel edasi. Tartu eeskujul tungib usupuhastus ka vähemaisse Lõuna-Eesti linnadesse.

Seisustepäeval Tallinnas 1524. a. suvel liituvad oma vahel Tallinna, Tartu ja Riia linn, et üksteist toetada ja iseäranis evangeeliumi kuulutamist võimaldada. Samal puhul teevad ka laenumehed linnadega lepingu, töötades üksteise õigusi maaisandate vastu kaitsta, iseäranis „püha evangeeliumi ja lepinguosaliste linnade juurde jääda ja selle eest elu ning vara jätta“. Selle tagajärjel on evangeeliumile põhimõttelikult tee lahti laenumeeste ja talupoegadegi juurde. Kuna esimesed pikema kõikumise järel viimaks teadlikult usupuhastuse poole heitsid, oli talupoegade võitmisel suuremaid raskusi. Ühelt poolt tegid uue õpetuse mõjul talupoegade hulgas tõusnud sotsiaalse seisukorra muutumise lootused isandaid ettevaatlikuks, teiselt poolt takistas kohaste rahva keelt kõnelevate evangeeliumi kuulutajate puudus evangeeliumi mõistmise levimist rahva laiemais hulkades,

eriti maal. Asjade arenemiskäiku arvestades otsustas Volmari maapäev viimaks 1554. a., et kuni üldise kontsiilini igaüks usuasjus vabalt võib talitada. Sellega oli usupuhastus seadusliku eluõiguse omandanud. Et valitsevad seisused usupuhastuse vastu võtsid, pidid rahvahulgad nendega kaasa minema (*cuius regio, eius religio*). Sisemisest äratundmisest ja uue usu teadlikust omandamisest ei võinud palju kõnet olla, iseäranis kus ristiusu-tundmine üldse kehv oli ja usu kuulutamise ning seletamise tingimused puudulikud. Orduriigi lõppkrampidega ühenduses seisvad sõjad ja rüüstamised oma kaaslaste — nälja ja taudidega — seadsid evangeeliumi kuulutamise veel raskemasse seisukorda. Üksikud energilisemad ettevõtted, nagu Luther'i väikese katekismuse eestikeelne tõlge Tartu kaplani Franz Witte poolt, mis 1553. a. Lüübekis trükitud, ei suuda seisukorda põhjalikumalt muuta. Vahe vana ja uue usu vahel pidi suurtele hulkadele tumedaks jääma. Arusaadav siis, et mõne aastakümne järel Poola valitsuse kaitsel ja toetusel tõusev vastureformatsioon Liivimaal evangeeliumi-usule ja kirikule tõsist hädaohtu tähendab. Poola kuningas Sigismund August oli Liivimaa allaandmise puhul pärast Vana-Liivi lagunemist (1561) evangeeliumi-usule küll kindlustanud täieliku olemis- ja tegevusõiguse, kuid tema järeltulija Stephan Bathory ei võtnud „Sigismundi privileegiumi“ mitte omaks. Mõte, et riigi tugevus rahvuslikust ja usulisest ühtlusest oleneb ja et seal, kus niisugust ühtlust ajalooliselt olemas ei ole, seda ka väevõimuga võib ja tuleb luua, leidis Poola riigi tolleaegses poliitikas mõjuvat pooldamist ja tema teostamine võeti Liivimaal käsile. Selleks seati katoliku piiskop ametisse, samuti preestrid paljudes kohtades, anti kirikud katoliku-usulistele tagasi, asutati suuremais linnades koolid preestrite ettevalmistamiseks, toetati jesuiite nende tegevuses. Kuninga käsukiri keelab ära eestlastele ja lätlastele nende keeles jumalasõna kuulutamast (1612), jutlustajaile kirjutatakse ette eestlasi mitte armulauale võtta. Rahva mälestuses saavad endised katoliku-aegsed kujutelmad jälle elavaks, — nad ei olnudki sealt veel võinud kustuda, — ja seesuguseist liigutavaist evangeeliumi-usu poole hoidmise nähtustest hoolimata, nagu Tartus, kus eestlased, keda väevõimuga evangeeliumikirikust välja aetakse, teisest uksest jälle sisse lähevad, on rahva suure osa ärapöördumine evangeeliumi-usust antud olude edasikestmisel ainult ajaküsimus. Kirikukatsumisel, mis 1613. a. vastureformatsiooni toetamiseks ette võetakse, leitakse üle maa juba kogu katoliku preestrid ametis olevat. Eestimaal (Põhja-Eestis), mis Vana-Liivi lagunemisel evangeeliumi-usulise Rootsi valitsuse alla saab, on lugu selle poolest teissugune. Siin hakatakse sõjakära vaikimise järel kiriklikke olusid otsekohe korraldama evangeeliumi-usu põhimõtteil ja evangeeliumi kuulutamine läheb takistamata edasi. Liivimaa langemisega Rootsi ülemvõimu alla (lõplikult Altmargi rahu järel 1629. a.) muutub ka siin seisukord põhjalikult evangeeliumi-usu kasuks. Evangeeliumi-luteriusu kirik saab rootsi ajal tervel eestlaste maa-alal ainuõiguslikuks valitsevaks kirikuks. Rootsi valitsus kannab kõigi üldriiklikkude ja kohalikkude raskuste ning takistuste kiuste kiriku eest rohkesti hoolt. Kuna Eestimaal juba kohe pärast Rootsimaaga ühendamist piiskop ametisse kutsuti (1565) ja kiriku-eestseisjate ning kirikukatsumiste asjus tarvilikud korraldused tehti, kusjuures iseäranis tegev oli toompraost David Dubberch, kes toimis umbes 20 aastat maa-kirikute katsujana ja järelevalvajana, astuti ka Liivimaal juba enne Rootsi-Poola pärandussõja lõppu kiriku korraldamisele. 1622. a. nimetas kuningas Gustav Adolf

Hermann Samson'i esimeseks Liivimaa superintendendiks, tehes temale ülesandeks eriti ka kirikukatsumised ja sinodite pidamise. Kuni oma surmani (1643) toimis Samson, kes maakiriku täiesti laastatud seisukorras eest leidis, energiliselt ja tagajärjekalt Liivimaa kiriku ülesehitamisel. Püsivama kirikukorralduse sihis omandab põhjaneva tähtsuse 1634. a. kuninganna Kristina kinnitusel maksma pandud „konsistoriumi ja kirikukatsumiste kord“. Selle põhjal asutatakse ülemkonsistorium, mille asupaik Tartus, ja Tartusse (1634), Narva ja Pärnu (1636) alamkonsistoriumid, mille kõrval toimivad veel linnakonsistoriumid Tallinnas, Narvas, Tartus ja Pärnus. Konsistoriumide liikmed on pooleks vaimulikud ja ilmalikud, juhatajaiks on riigivõimu poolt nimetatud ilmalikud. Konsistoriumide (koosseisus mitu korda ettevõetud muutuste peale vaatamata — 1648. a. tagandati neist ilmalikud liikmed, 1662. a. said nad jällegi sega-asutusteks vaimuliku esimehega) üldlaad ja teguviis jääb terve rootsi aja kestel üldiselt samaks. Põhja-Eestis lõi kindlama korralduse piiskop Johannes Rudbeck, kes 1627. a. kuninga erakordse volinikuna Tallinna tuli. Tema korraldused olid ajutist laadi, sest piiskop Rudbeck viibis siin ainult lühemat aega. Kestvamalt oli tegev piiskop Joachim Ihering (1636—1657). Tema asutas Tallinnas puhtvaimuliku toomkapitli, seadis praostid ametisse, uuendas kirikuõpetajate sinodite pidamist, elustas kirikukatsumisi, seadis kokku erilise „katekismusekorra“, korraldas kodukatsumisi ja kirikukohtuid, lõi puuduva kirikuseaduse asetäitjaks „vaheseadluse“ (1651. a.), mille kuberner Erich Oxenstierna välja andis. Iseäralise tähtsuse omandab kiriku ning koguduste varanduse kaitsmisel ja majandusliku külje kindlustamisel tervel maal 1650. a. ellu kutsutud ülem-kirikueestseisja amet ilmalikkude ja vaimulikkude liikmetega ja kiriku-eestseisjate ning -võõr-mündrite ameti uuendamine. Saaremaa saab oma konsistoriumi, mille presidendiks on kohalik maavalitseja.

Rootsi 1686. a. kirikuseaduse maksmapanemise ja tarvituselevõtmise teel — Eestimaal 1692., Liivimaal 1694. a., — omandab kohalik evangeeliumi-luteriusu kirik Karl XI kaudu, kelle ajal eriti elav tegevus valitses kirikukorralduse alal, lõplikult riiklikult seadusliku aluse ja tegevusnormid. Selle seadusega ühenduses võeti iseäranis Liivimaa kirikukorralduses mitmed muutused ette. Ülemkonsistorium muudeti puhtvaimulikuks asutuseks (1693), alamkonsistoriumid ja Tartu ning Pärnu linna konsistorium kaotatakse, samuti lõpetatakse ka ülem-kirikueestseisja ameti tegevus, sest et mõisade reduktsiooni tagajärjel pea kõik maakogudused kuninglikeks saavad, alludes kirikuseaduse põhjal konsistoriumile ja maavalitsejale. Kuna umbes $\frac{5}{6}$ mõisadest riigistatakse, kaob ka patroniõigus pea täiesti, sest ainult vähesed mõisapidajad suudavad seda õigust dokumentaalselt tõestada. Sellega ühenduses avaneb ka teatav õige piiratud võimalus õpetaja ametissepanemisel koguduse esinduse soove ette kanda.

Rootsi ajal aetakse eesti vaimuliku kirjanduse põllul tähtsamad põhjanevad vaod. Õpetajad Heinrich Stahl (õpetaja mitmes kohas 1623—1657) Põhja-Eestis ja Joachim Rossihnius Lõuna-Eestis (õpetaja 1622—1645) panevad oma „käsi- ja koduraamatute“ kaudu trükitud kirjandusele tõsise aluse ja aastate jooksul luuakse võrdlemisi suurearvuline vaimulik kirjandus eesti keeles. Asutakse loomulikult ka Pühakirja tõlkimisele. Selles mõttes on äratavalt ja juhtivalt tegevad iseäranis piiskop Ihering Põhja- ja kindralsuperintendent Johann Fischer Lõuna-

Eestis (1675—1700). Ära võites takistused ja raskused, mis tingitud sõjaoludest ühelt ja kohaste keeletundjate puudusest teiselt poolt, jõuti viimaks niikaugale, et 1686. a. Uus Testament Lõuna-Eesti murdes, Adrian Virginiuse töö, võis trükkist ilmuda. Kuigi Fischer'il kõige vaevanägemise peale vaatamata korda ei läinud asja niikaugale ajada, et terve Piibel, mille trükkimiseks isegi Rootsi valitsuse poolt rahalist abi oli muretsetud, oleks võinud ilmuda, siiski tehakse just rootsi ajal suurem osa tööd selleks ära ja aegade rahulikumaks muutudes saab Pühakiri eesti rahvale täiesti kättesaadavaks: 1715. a. ilmub Uus Testament Põhja-Eesti murdes, peaaesjalikult õpetaja Johann Hornung'i tööna, ja 1739. a. terve Piibel samas murdes, suurelt osalt Jüri koguduse õpetaja Anton Thor Helle hoole viljana, kuna trükkimise rahalise külje lahendamiseks tuttav vennastekoguduse asutaja krahv Zinzendorf mõjusalt kaasa aitas. Piibli kõrval ilmus samal ajal eesti keeles rida kirikulaulude kogusid, katekismusi ja vaimulikke käsiraamatuid.

Nagu eesti kirjandus on kiriku laps, nõnda seisab kirik rootsi ajal ka rahva-kooli hälli juures. Alul tekivad üksikud koolid, muidugi õige lihtsal kujul, siin ja seal kirikute juures, kus 1650. a. peale kõstrid ametis, kellel ülesandeks ka rahvast õpetada. Õige laialise tähenduse töötab omandada eesti rahva-kooliõpetajate seminar, mille cand. Bengt Gottfried Forselius 1684. a. Tartu ligidale Piiskopi mõisa asutab. Kaunis rohke kogu mehi (varssi pärast kooli asutamist oli õpilasi 160) läheb mõne aasta jooksul sellest asutusest rahva sekka, millega ühenduses koolid tekivad, kuid Forselius'e ootamata surm teeb seminari tegevusele lõpu (1688) ja varssi algav sõda hävitab lootusrikkad eod. Rahva-õpetamise asi saab teatava tõuke ka kõstrikoolide põhjendamise kaudu rootsi aja lõpu poole, mis küll veel mitte ei ole rahvakoolid sõna päris tähenduses, kus aga siiski lugemise, laulmise ja usu algtõdede õpetamise kaudu vaimlise tegevuse alg-eod kavakindlamalt rahva hinge ja ellu istutatakse.

Nii mitmekülgne ja viljakas, kui rootsi aeg kiriku alal oligi, ei saanud tema kestusel eesti rahvas ometi veel mitte täielikult ristiusuliseks, eriti evangeeliumi-usuliseks rahvaks. Kaua sõõdis seisnud põld, rasked töötingimused sõdade ja nende kaaslaste, tõbede ja nälja näol, ebasoodsad sisemised olud, iseäranis rahva raske elujärg orjapõlves, mida Rootsi valitsusel korda ei läinud murda, lasevad vaimlise töö vilja ainult pikkamisi valmida ja sedagi puudulikult.

Kirikukatsumistel, mis kiriku ja koguduste seisukorra igakülgseks tundma-õppimiseks ja kindlustamiseks sagedasti ette võetakse, tuleb avalikuks, kuidas rahva usk ametlikust usust lahus oma rada käib ja oma elu elab. Sedasama tõendavad teised allikad samast ajast. Rahvausk on segu muinas-aja mälestustest ja kujutelmadest, katoliku kiriku kombeist ja evangeeliumi-usulisist vaateist. Ohverdatakse veel vanades hiites, jõgede ja allikate juures ning kabeli-aseleil muinasjumalaile ja katoliku kiriku pühimustele, maetakse surnud hea meelega pühitsemata kalmukohtadele — „võsasse“, peetakse katoliku-aegseid pühimuste mälestuspäevi ohvri ja söömakommetega, mis pärit eel-ristusulisest ajast. Targad ja nõiad on ikkagi veel otsitavaiks vahemeesteks nähtava ja nägemata ilma vahel, naitumisel peetakse tihti veel väga vanust kombeist kinni — naise röövimine, — elatakse koos ka ilma laulatamata. Terve rootsi aja kestusel ei kao kaebused säärase nähtuste üle. Valitsuse ja kiriku võitlus nende vastu vaimliste abinõudega ja isegi füüsilise jõuga ei vii lõplikult sihile.

3.

Eesti- ja Liivimaa ühendamisel Vene riigiga kindlustati Uusikaupunki lepingus (1721) evangeeliumi-usule täielik eluõigus ja kirikule puutumatus majanduslikul ja administratiivsel alal. Evangeeliumikirik jäi õiguslikult maa kirikuks, kreeka-katoliku usukommete täitmine oli selleusulistele takistamata lubatud. Sõjaseisukorra kadumisel asutakse kiriku korraldamisele, sõjatormides häibunud asutusi uuesti ellu kutsudes. Ka teostati mõned muutused kirikuvalitsuses. Nii muudeti juba 1711. a. ülemkonsistorium sega-asutuseks (*cons. mixtum*), tema tegevuse aluseks sai 1686. a. kirikuseadus. Ülem-kirikueestseisja amet kutsutakse uuesti ellu ja antakse tema hooleks peale kiriku majanduslikkude asjade iseäranis rahvakool. Piiskopiamet kaob Eestimaal tegelikult 1710. a., sest et sel aastal Tallinnast lahkunud piiskopile järehtulijat ei nimetata; lõplikult kaotatakse piiskopiamet vene senati otsusel 1743. a.; toomkapiitli asemele astuv Eestimaal konsistorium saab omale ilmaliku juhataja.

Varssi pärast Põhja sõja lõppu pannakse maal laialised kirikukatsumised toime. Seejuures tuleb avalikuks suur hävitus, mis sõda toonud kirikule ning usuelule väliselt ja sisemiselt: suur osa kirikuid on hävitatud või lagunemas, koguduste maad kohati võetud, surnuaiad päratuks jäetud, paljudes kogudustes puuduvad õpetajad, neist, kes olemas, ei vasta paljud raske aja nõudeile kohusetunde ega elukommete poolest, rootsiaegsed koolid on suurelt osalt häibunud. Üldine vaimline pimedus ja kõlbline madalus äratub katsujate kaastundmust; usuelus leitakse veel rohkesti endist paganusaega meelde tuletavaid kombeid. Kõigeiks selleks mõjub pika sõja kannul käiva üldise lagunemise kõrval kaasa ka erilisel raske seisukord, millesse talupojad Vene valitsuse kaasabil majanduslikult ja õiguslikult satuvad. Kirik püüdis ennast ise korraldada, rõhku pannes iseäranis õpetajate ametissekutsumisele tühjaksjäänud kogudustes ja teostades ikka valjemat valvet vaimuliku ameti kandjate eluviiside järele, hoolitsedes kirikuvaranduste tagasisaamise ja kiriku ülespidamise kindlustamise eest. Rahva usuelu alal omandas suure tähenduse vennastekogudus, mis siin varssi pärast elluastumist elavat tegevust avaldas ja haruldast poolehoidu leidis, iseäranis just eesti talurahva keskel. Kirik polnud suutnud rahva südant küllaldaselt omale võita, seks oli vahe mõlemate vahel liiga lai ja sügav. Kirikuõpetajate kõne oli liiga kõrge hariduseta tööinimesele, nende rahvaõpetamise ja -kasvatamise abinõud tihti külmad ja karedad, nende eluviis sarnanes mõisnikkude omaga, olles sagedasti liiga „ilmalik“, nende püüded mõisnikkude võimu ja autoriteeti toetada olid orjarahvale vastumeelsed. Seevastu valitses vennastekoguduses elav kristlik vaim, lihtne ja südamluk sõnakuulutamine, tõsine vennastarmastus ka põlatud orjade vastu, rahvameelne korraldus, mis vahet ei teinud seisuse ega hariduse põhjal, vaid igale „vennale“ möönis sõna- ning otsustamisõiguse ja juhtivale kohale pääsmise juhuse. Siin tundis ori ennast inimese olevat, kellel on õigus ja võimalus oma mõtteid ja tahtmist avaldada ning osaltki maksma panna oma elunõuete rahuldamise suunas.

Vennastekogudusel, mida ka kogu kohalikke kirikuõpetajaid toetas, ei olnud mitte ainult laialine, vaid ka sügav mõju. Isegi tema vastased tunnistasid, et rahva elu paranes, joomine, vargus ja teised inetud elukombed hakkasid kaduma.

Vastaste pealekäimisel tehti aga vennastekoguduse tegevusele 1743. a. vägi- valdselt lõpp: välismaalt tulnud „vennad“ saadeti maalt välja, tähtsamad koha- likud sõbrad ja toetajad viidi Vene riigi pealinna vanglaisesse.

Vennastekoguduse vastaste hulgas seisis ka suur osa evangeeliumi-luteriusu vaimulikke. Kui ühed temast oma autoriteedile kahju nägid, pidid teised valit- sema pääsva ratsionalismi mõjul vennastekoguduse pietistlikku vaimu alaväärtus- likuks tunnistama. XVIII sajangu keskpaigu on ratsionalistlik mõtteviis Lääne- mere-maade kirikus juba õige levinud ühes oma heade ja halbade külgedega. Kuigi kirik rahvale üldiselt võõraks jääb, leidub ometi just „mõistuseusu“ pool- dajate hulgas mehi, kes oma ajanõudeist arusaamise ja kaugeleulatuvate püüete poolest silma paistavad. Nende seas on Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntag (1803—1827) tuttav oma väsimata ning hoolsa kiriku-korral- damistöö ja inimesarmastusliku mõtteviisi ning ülalpidamise poolest; Pärnu õpe- taja Johann Heinrich Rosenplänter, kaugelenägija ning usin eesti kirjanduse ja keele uurimise ja rahvahariduse edendaja; Äksi praost Otto Villem Masing, eesti kannust võrsunud, viljakas kirjamees ja selgesilmaline rahva vaimlise arene- mise toetaja.

XIX sajangu esimese poole jooksul taganes ratsionalism ja andis aset pietist- likust puhastustulest läbikäinud luterlik-konfessionaalsele voolule. Kuna kirikus, muu seas ka 1802. a. asutatud Tartu Ülikooli usuteaduskonna mõjul, ärkab uus elavam vaim, kestab võitlus vennastekoguduse vastu, mis 1817. a. Vene riigis täieliku eluõiguse ja tegevusvabaduse omandanud, suure hoo ja jõukulutusega edasi. Sellest hoolimata avaldas vennastekogudus kauemat aega õieti elavat ning mõjuvat tegevust ja leidis rahva hulgas rohket sooja poolehoidu. Alles XIX sajangu lõpu poole hakkas ta mõju vähenema ja on praegu Lõuna-Eestis peaaegu täiesti kadunud, kuna siin veel suuremais linnades vähemad hulgad, maal aga vähesed vanemad inimesed teadlikult vennastekogudusest osa võtavad; Põhja-Eestis avaldab vennastekogudus ikka veel võrdlemisi suuremat külgetõmbe-jõudu. Olgu veel tähendatud, et vennastekogudus Baltimaal mitte erilist iseseisvat kogudust ei asutanud, vaid evangeeliumi-luteriusu kirikuga ühendusse jäi, kuna tema liikmed ühes ka luteriusu kiriku liikmeiks edasi olid. Pagana- ja katoliku usu jäänuste kaotamises, usuliste tunnete õhutamises ning usuvarade omandamise edendamises evangeeliumi vaimus on vennastekogudusel eesti rahva kohta kahtlemata kõrgelt hinnatavad teened, kuigi mõnes suhtes, eriti võitluses rahva vaimlise muinasvara vastu, tema mõju tuleb kahetseda.

1832. a. kinnitati uus kirikuseadus ev.-luteriusu kogudustele Vene riigis, mis kirikuvalitsuse ja -korralduse küsimustes põhjeneb peaaesjalikult seni valitseval rootsi seadusel ja korral. Ometi kõrvaldatakse uue seadusega rida vananenud määrusi ja seatakse kirik arenenud oludele vastavasse seisukorda. Muu seas määratakse ka kiriku ja koguduste ülespidamis-kord kindlaks. Peale kiriku teen- rite käes põliselt tarvitusel oleva kirikumaa on koguduste ülespidamise allikaks n.-n. regulatiivis seaduseks tehtud naturaalkohustused ja maksud, mida mõisa- ja talumaad kannavad. Riigivalitsus ev.-luteriusu kirikule ainelist abi ei anna, välja arvatud väike toetus keskasutuste ülespidamiseks, kindlustab aga tema ainelise külje seaduse täitmise järele valvamise kaudu, eriti valvates endise korra põhjal

kinnitatud regulatiivimaksude kokkuvõtmise järele. Kirikul on oma korralduse poolest maakiriku laad. Kirikuvalitsuse omajaiks on suur-maapidajad ehk mõisnikud, kes valivad konsistoriumi ilmaliku presidendi ja liikmed, samuti ka vaimuliku asepresidendi ehk kindral-superintendendi, kuna teised vaimulikud liikmed on õpetajate valida. Samuti on ülem-kirikueestseisja ametis ainult suur-maapidajad ja vaimulikud esindatud. Maakoguduste asju korraldavail kirikukonventidel on seaduse järele ainult rüütlimõisa-pidajail hääleõigus, missugune kord Eestimaal kuni viimse ajani maksis, kuna Liivimaal 1870. a. antud maapäeva otsuse ja kubeneri kinnituse põhjal ka väike-maapidajate asemikud, igast vallast üks, konvendil kaasa otsustavad.

Kirikuõpetajate valimise asjus kinnitas 1832. a. seadus endise seisukorra, mille järele Eestimaal $\frac{4}{5}$, Liivimaal üle pooltes kogudustes maksab rüütlimõisaga ühendatud patronaadi-õigus; teistes valitakse õpetaja tavaliselt kirikukonvendil. Patronaadi-õiguse tarvitamine sünnitas viimsete aastakümnete jooksul kogudustes põnevust ja ärevust, mis üksikuil kordadel välja kutsus isegi Vene politsei abi tarvituselevõtmise õpetaja ametisseadmisel. Kiriku juhtivate asutuste korralduse ja vaimulikkude meeste saksa enamuse rahvusliku erinemise tõttu koguduste liikmete rõhuvast enamusest-eestlastest tõusid kirikusse ja kogudustesse puutuvais küsimustes, iseäranis õpetajate ametissekutsumisel, teravad vaadete kokkupõrked. Soov kirikut näha tõsise rahvakirikuna vaimu ja korralduse poolest sundis eesti ärksamaid ringkondi seisukorra muutmiseks teid otsima. Vene tsaarivalitsuse ajal jäid sellesihilised püüded, iseäranis ka patronaadi-õiguse kaotamise katsed, tagajärjetuks. Alles suure ilmasõja ajal läks üks eesti avaliku arvamise poolt paarikümne aasta kestusel esitatud nõudmine täide: koguduse õpetajate otstarbekohasema ettevalmistamise korraldamine tegeliku usuteaduse eesti professuuri asutamise kaudu Tartu Ülikooli usuteaduskonnas — seegi kiriku kohalikkude juhtivate ringkondade vastuseismisel (1916. a.). Suure Vene revolutsiooni läbi tekkinud seisukord võimaldas ka eesti ev.-luteriusu kogudustele tegevusse astuda parema ja kohasema kirikukorra loomiseks. 1917. a. kevadel eraalgatusel Tartus kokku astunud esimene Eesti üldine kirikukongress, mis koosnes vaimulikest ja ilmalikest, asus täielikult vaba rahvakiriku alusele ja määras selles mõttes koguduse ja kirikukorralduse põhijooned ning juhtimõtted kindlaks. Segased ajad takistasid töö lõpuleviimist ja Saksa okupatsioonivõim tegi kõigile neile püüdeile järsult lõpu, võttes kogudustelt needki vähesed ja puudulikud enesekorralduse ja eneseavalduse võimalused, mis tal enne olnud: konventide asemel pandi koguduste asjaajajaiks kiriku-eestseisjad, õpetaja ametissekutsumise õigus neis kogudustes, kus see seni kirikukonvendi teostada olnud, anti konsistoriumile. Need asjaolud, samuti okupatsioonivõimu avalik pooldamine ja rahva iseseisvus-vastaste ning iseteadvust haavavate püüete ning võtete toetamine ühe osa kiriku vaimulikkude poolt, kellest suurem osa saksa rahvusest, kasvatasid vastolu ev.-luteriusu kiriku ja eesti rahva iseteadlikuma osa vahel.

Läinud sajangu esimese poole lõpul asus seni ainsa ev.-luteriusulise maa-kiriku kõrval eesti rahva usu elu mõjutamisel tegevusse kreeka-katoliku kirik. Esialgu oli tema mõju õige suur. Mõned aastad kestnud liikumise ajal, mille kõrguspunktiks oli 1845.—1848. a., pöörsid suured hulgad ev.-luteriusu kirikule selja, lootes selle läbi iseäranis oma majandusliku elujärje paranemist igatsetud

maa saamise läbi ja pääsmist sotsiaalsest õiglusetusest, mis 1819. a. antud isiklikust vabadusest hoolimata laialistes piirides edasi kestis. Kirik pidi nägema, et tema tagasihoidmisest ja hoiatamisest hoolimata umbes $\frac{1}{10}$ eesti rahvast valitsevast ev.-luteriusu kirikust siirdus kreeka-katoliku usku.

Mõne aasta pärast rauges kreeka-katoliku usku mineku liikumine ja mõnesuguste pettumuste tagajärjel algas koguni tagasitung endisse kirikusse, mis vahepeal mõndagi oli õppinud ja suutnud oma tegevust paremini korraldada ning elujõudu tõsta. Et seadus kreeka-katoliku usust ärataganemise täiesti võimatuks tegi, siis tõusid mitmesugused „südametunnistus-küsimused“, mida inimesed tihti ise omal käel lahendasid, salaja ev.-luteriusu kirikus armulaual käies, lapsi eraviisil koduselt ristides, ilma kirikliku laulatuseta ühes elades. 1865. a. kergitas keiser Aleksander II seisukorda, andes käsu (14. V 1865), et edaspidi n.-n. segapaaridelt kiriklikku töötust ei tule nõuda laste kreeka-katoliku usu kombe järele ristimise ja kasvatamise kohta. Mõistes usuvabaduse maksmapanemise mõttes seda käsukirja, mida Vene riigi seadustekogusse üles ei võetud, samuti valitsusasutuste tegevusetust usust ärataganemise suhtes, mis põhjenes keisri käsukirjal 1874. a., tungivad hulgaldalt jälle ev.-luteriusu kirikusse tagasi ja õpetajad tulevad nende soovidele vastu, ilma et kreeka-katoliku kirik vabastaks lahkujaid õiguslikult enesesse kuuluvusest.

Kui Vene valitsus 80-date aastate keskel Läänemere-maade suhtes uut poliitilist kurssi hakkas pidama, mille sihiks oli piirimaade ligidane ühtesulatamine Vene sisemaaga ja abinõuks kohaliku rahvusliku ning usulise omapärasuse hävitamine, tühistati 1885. aastal 1865. a. antud käsukiri ja seati kreeka-katoliku kirik täieliku järjekindlusega avalikult eesõigustatud riigikiriku seisukorda. Neid, kes kreeka-katoliku usust lahkunud, ilma et kirik neid oma kirjadest maha oleks kustutanud, tunnistas riigikirik ikka edasi oma liikmeiks; õpetajad, kes nende juures vaimulikke ametialitusi toimetanud, langevad kohtuliku karistuse alla: rahatrahv, vaimulikust ametist ajutine kõrvaldamine või jäädav tagandamine, vangistus ja maalt väljasaatmine. Niisama võetakse kreeka-katoliku usust taganenud vanemad, kes oma lapsi lasknud ristida ev.-luteriusu kombe järele, vastutusele ja otsustatakse nende lapsed kasvatada anda kreeka-katoliku-usuliste eestkostjate kätte. 1885.—1894. a. on Liivimaal 199 „usuprotsessi“, 135 õpetajast on 105 neis asjus kohtu all. Selle järel kahaneb nende protsesside arv õige tunduvalt. 1905. a. 17. aprilli ja 17. oktoobri manifestid toovad põhimõttelikult usuvabaduse, tegelikult kitsendatakse aga iseäranis kreeka-katoliku usust lahkumist valitsuse eeskirjadega, mille tagajärjel jällegi üksikud protsessid tekivad õpetajate vastu, kes mõistnud manifeste otseses mõttes. Kaheksakümnendail aastail tõuseb ka Eestimaal (Põhja-Eestis), mis esimesel korral puutumata jäänud, kreeka-katoliku usku mineku liikumine, ei suuda aga suuremaid hulki kaasa kiskuda. 1905. a. saavutatud võimalust tarvitades lahkus osa õigeusulisi oma kirikust ja astus jällegi ev.-luteriusu kogudusse või vaheajal tegevusse astunud lahkuskudesse. Vene 1917. a. revolutsiooni puhkemisel kadusid kõik usutunnistustega ühenduses olevad kitsendused.

Usulistest liikumistest on veel nimetada mõned, mis lahkusulist laadi. XIX sajangu alapoolel esinesid Läänemaal „taevaskäijad“, kuulutades oma taevaskäimisest magamise ajal ja imelikkudest nägemustest. Laialisele liikumisele tegi

valitsus valjusega lõpu. Sajangu teise poole alul algatas Juhan Leinberg, rahvausus prohvet Maltsvetiks nimetatud, Põhja-Eestis õige mõjuka usuliikumise. Maltsvet, kes esines imetegijana ja rahvamehena, töötades viia oma poolehoidjaid Kanaanimaale, nõudis tõsist jumaladõnast kinnipidamist, palveharjutusi ja paastumist, aga ka viinajoomise, tubakapõletamise ja sealihha söömise mahajätmist, naisterahvastelt valgete riiete ja lahtiste juuste kandmist. Kui pilv, mis Maltsveti ühes poolehoidjatega pidi ära viima, nõndasama ka valge laev, mida kaugelt kogunenud rahvahulk Tallinna ligidal Lasnamäel põnevusega ootas, tulemata jäi, taganes üks osa Maltsvetist, teine asus vaevarikka teekäimise järel Krimmi poolsaarele elama. Maltsveti poolehoidjad ei astunud kirikust välja ega asutanud uut iseseisvat kogudust. Laialisem ja radikaalsem oli 70-date aastate keskel Läänemaal Rootsist saadud äratusel tõusnud „priiusuliste“ liikumine, mis kiriku ja kooli vastu eitavale seisukohale asus, ennast kiriklikust seadusest „priiks“ tunnistades ja vainulikke talitusi kiriku kommetest ning korraldustest lahus toimetades. „Priiusulised“ nõudsid otsekohest patustpöörmist ja uuestisündimist uue eluga. Jumala armust osasaamist tunti isegi kehalikult, mis eesmärgile püüti enese piinamise kaudu; „armu läbimurde“ tõestuseks olid iseäranis kehalikud liikumised: värisemine, hüppamine ja tantsimine. Liikumine, mis õige laialiselt maad võttis ja teatava osa rahvaliikmete kohta elukommete suhtes sügavat mõju avaldas (kõrtsid jäid tühjaks, piibud heideti kõrvale), rauges mõne aja järel. Uuemal ajal koonduvad usulise rahutuse ja hingelise ärevuse voolud korraldatud baptistide, adventistide, irvingiaanlaste jt. ususeltsidesse ja n.-n. „osadusliikumise“ ümber, moodustamata arvuliselt silmapaistvamat kogu; viimseil aastail on iseäranis metodistid elavat tegevust avaldamas ja pinda võitmas eriti linnades. Suuremate usulahkude kõrvale on tekkinud rida vähemaid rühmitusi õige piiratud liikmetearvuga, peaaesjalikult linnades: Jeesuse jüngrid, ev.-kristlased, priilased, ev.-kristlaste vabausu kogudus, Jeesuse Kristuse ev.-kogudus jt.

4.

Eesti vabariigi põhiseaduse järele (1920) ei ole Eestis riigiusku, kodanikkudele on kindlustatud täielik usu- ja südametunnistuse vabadus. Usuliste talituste täitmine on takistamata, kui see ei käi avaliku korra ja kõlbluse vastu. Keegi ei ole kohustatud korda saatma usutunnistuslikke tegusid, olema usutunnistusliku ühingu liige ega kandma selle kasuks avalikke kohustusi. Sellega otsustatakse kiriku ja riigi lahutus põhimõtteliselt; kuni lahutuse teostamise seaduse vastuvõtmiseni täidavad kiriklikud asutused tegelikult ka riiklikke ülesandeid: nende käes on sündimiste, laulatuste ja suremiste registreerimine ja vastavate tunnistuste väljaandmine. Suuremais linnades korraldatakse kodanlise registree-rimise asutused linna-omavalitsuste juures. Abielu lahutamise asjade lahendamine antakse eriseadusega avalikkude kohtute kätte. Kiriku sisemise korralduse on riiklik seadusandlus täiesti kõrvale jätnud, välja arvatud Ajutise valitsuse ajutised määrused ev.-luteriusu ja apostliku õigeusu koguduste omavalitsuse kohta, — mõlemad välja antud 1919. a. (esimene 15. ja teine 19. aprillil). 1920. a. kaotasid Asutava Kogu otsusel senised koguduste ainelist külge korraldavad seadused maksvuse ja koguduste ülespidamine muutus vabatahtlikkuse asjaks; ometi andis

riik konsistooriumi ülespidamiseks toetust ja jättis kiriku maad, mis maaseadusega põhimõtteliselt võõrandati, suuremalt osalt koguduste tarvitada. 1925. a. anti Riigikogu otsusega osa kirikumaid kogudustele tagasi, 75 hektaari igale kogudusele.

Muutlik on olnud usuõpetuse seisukord koolis. Kuna Vene valitsuse ajal kuulus usuõpetus rahvakoolis sunduslike õppeainete hulka, jättis Asutav Kogu usuõpetuse rahvakooli õppekavast täiesti välja, rõhutades sellekohases seaduses, et avalik algkool on „ilma usuõpetuseta“. Usuõpetuse korraldamine riigikoolides jäi lastevanemate eraasjaks, mille ligema teostamisviisi haridusministeerium kindlaks määras. 1923. a. toimepandud rahvahääletusel otsustati rõhuva häälteenamusega ($\frac{2}{3}$) usuõpetus jälle rahvakooli õppeainete hulka üles võtta, mille järele Riigikogu andis usuõpetusele ka keskkoolide õppekavas kindla koha. Seejuures on usuõpetus vaba õpetajale ja õpilasele, tema õppimise tarviduse üle otsustavad vanemad või õpilased ise, jõudes otsustamisvõimelisse easse.

Täieliku usuvabaduse maksmapanemine ei ole kirikute koosseisus tunduvat muutust ühes toonud, kirikust teadlikult väljaastujate arv on piirdunud üksikutega. Haritlaste keskel leiduvad vabamõttelised voolud, mis ristiusu ja iseäranis kiriku suhtes eitaval või ükskõiksel seisukohal asuvad või mõnesuguseid teosofiilisi ja antroposofiilisi kalduvusi harrastavad, ei ole veel suutnud selgejoonelisemalt kujuneda ega kindlamalt koonduda. Otse teravat usuvaenulisust, mida mitte ei tule samastada valitsevate kirikute teguviisi ja laadi arvustamisega, ei ole ka möödunud ärevus-aegadel Eestis tähelepandavalt määral avalikuks tulnud. Enamlaste võimuaegsed võtted, nagu üksikute kirikute muutmise miitingukohtadeks, samuti vaimulikkude lindpriiks kuulutamise ja sellekohased vere tööd, kus muu seas Tartus ära tapeti esimene eesti apostliku kiriku ülempiiskop Platon ja ev.-luteri usuteaduse professor T. Hahn, ei leidnud rahva laiemais hulkades poolehoidu ja jäid üksiknähtusteks, mis kadusid enamlaste võimu langemisega.

Eesti vabariigi ajal on kirikute sisemises korraldustöös astunud põhjaneva tähtsusega sammud. Ev.-luteriusulised kogudused on enesele 1917. a. kirikukongressil pandud alusel 1919. a. alates loonud ja välja arendanud omapärase, endisest põhjalikult lahkumineva koguduse- ja kiriku-omavalitsuse korra. Teisel kirikukongressil Tallinnas 1919. a. lõplikult vastuvõetud põhikirja järele on Eesti ev.-luteriusu kirik vaba rahvakirik, kes ennast iseseisvalt valitseb; kiriku põhikorra aluseks on üksikkogudus. Koguduses on otsustavaks asutuseks koguduse täiskogu, millest hääleõigusega osa võtavad kõik mõlemast soost koguduseliikmed, kes 20 aastat vanaks saanud ja leeritatud. Täiskogu õiguseks on eriti ka õpetaja ja köstri valimine. Kogudused ühinevad maa-alade järele praostkondadeks, mille eesotsas praost ja organiks praostkonna sinod, mis koosneb koguduse õpetajaist, köstritest ja koguduse saadikuist. Praostkonnad moodustavad piiskopkonna. Selle esindajaks ja ühtlasi ülemaks seadusandlikuks ning otsustavaks asutuseks kõigis kiriku ja koguduste asjus on iga aasta korralikult kokkuastuv kirikupäev, mille liikmeiks on kõikide koguduste õpetajad ja köstrid, kirikuteenistuses seisvad akadeemilis-teoloogilise haridusega isikud, ülikooli usuteaduskonna õppejõud ja koguduste saadikud, täiskogu valimisel igast kogudusest kaks. Kirikupäeva täidesaatvaks organiks ja kirikuasjade tegelikuks korraldajaks on kiriku-

päeval valitav ja tema ees vastutav pooleks vaimulikkudest ja ilmalikkudest koosnev kuueliikmeline konsistoorium, mille esimeheks ja ühtlasi kogu kiriku ülemaks juhiks ning esindajaks on kirikupäeval määramata ajaks valitud piiskop. Esimeseks Eesti ev.-luteriusu kiriku piiskopiks valiti 1919. a. senine Keila koguduse õpetaja Jakob Kukk.

Kirikupäeva kõrval teotseb vähemalt kord aastas kokkuastuv usuteadlaste konverents, millest osa võtavad koguduste õpetajad ja teised akadeemilis-usuteadusliku haridusega isikud. Selle konverentsi eesõiguseks on õpetuse ning liturgia asjus kirikupäevale ettepanekuid teha, ja alles tema poolt heaks kiidetud ettepanekuid õpetusse ning liturgiasse puutuvais küsimustes võib kirikupäev otsustamisele võtta.

1924. a. oli Eesti ev.-luteriusu kirikul 133 kihelkonda 140 koguduse ja 14 abikogudusega. Rõhuv osa kogudusi on puht-eestikeelsed; puhtsaksa kogudused on, kuuludes üldkirikusse, oma erihuvide rahuldamiseks koondunud kirikupäeva kinnitusel saksa praostkonnaks, milles oli 1924. a. 6 kog. 17.890 hingega, samuti Tallinnas ja saartel asuvad rootsi kogudused rootsi praostkonnaks (1924. a. oli 3 kog. 3517 hingega). Kuna üksikkogudused ainelisi ülespidamis-vahendeid saavad liikmemaksudest ja osalt kogudustele kasutada antud maade sissetulekuist, sünnib kiriku keskasutuste ülespidamine kirikupäeva poolt ellukutsutud keskkassa kaudu, mille tuluallikaks on peaaesjalikult igale koguduseliikmele kohustuslik aastamaks kirikupäeva poolt kindlaks määratud suuruses. Sama keskkassa ülesandeks on ka vanade ning töövõimetute kirikuõpetajate ja kõstrite toetamine ja nende leskedele ning vaeslastele abi andmine.

Ev.-luteriusu kiriku ja koguduste sisemisest elust ning tegevusest on nimeetatav, et juba XIX sajangu kestel leidsid mõnesugused armastustöö alad teatavat tähelepanu. Nii korraldati iseäranis vaeste hoolekannet, ehitati vaestemajad paljudes kogudustes, kutsuti ellu „päästemajad“ (magdaleenumid), asutati kurtummade-koole: 1866. a. Väandras, 1893. a. Saaremaal Pühas ja 1897. a. Põlvas. Eesti iseseisvuse ajal on mõned neist ülesandeist siirdunud riigi ja kohaliku omavalitsuse poolt organiseeritud hoolekande-asutustele, ometi ärendatakse ka kiriklikku heategevust edasi. Kõigi heategeliste ettevõtete koondamiseks kutsuti ellu üldine Sisemisjoni Selts. Välismisjoni-tööst võttis Eesti ev.-luteriusu kirik varemalt osa, toetades aineliselt peaaesjalikult Leipzigi misjoniseltsi, mille teenistuses töötasid ka mitmed Eestist tõusnud misjonärid; iseseisvuse ajal koonduvad välismisjoni püüded selleks asutatud Eesti Misjoniseltsi ümber, kes omale ülesandeks seadis äratustöö tegemise kodumaal ja tegelikkude misjonäride ettevalmistamise, milleks mõned noormehed Soomemaale õppima saadeti. Üldiselt seisab nii sise- kui välismisjoni-töö Eestis alles algastmel ja ootab kaugelenägevast ja laiema-uluslikku korraldust.

Venemaa olude muutumisel ja viimaks ühenduse lõppemisel Venemaaga korraldasid Eesti õigeusulised kogudused endid iseseisvalt Eesti apostliku õigeusu kiriku nime all. Kirikukorralduse aluseks said peaaesjalikult 1917.—1918. a. Moskvas peetud kreeka-katoliku kirikukogu määrused. Varssi kuulutas Eesti apostlik õigeusu kirik enese täiesti iseseisvaks. Kiriku eesotsas seisab ülempiiskop, kes 1923. a. Konstantinoopoli patriarhilt metropoliidi nime omandas. Apostliku õigeusu kiriku enese poolt väljatöötatud korra järgi on Eesti apostliku

kiriku peaks metropoliit, kelle juures on piiskoppidest koosnev püha sinod. Kogu kiriku kõrgemaks majanduslikuks organiks on vaimulikest ja ilmalikest liikmeist koosnev sinod, kuna igas piiskopkonnas töötab piiskopi juures veel piiskopinõukogu. Sinod ja kirikupea valitakse kiriku täiskogus, sellest võtavad osa kõigi piiskopkondade esindajad ja ta tuleb kokku tarviduse järele. Vene rahvusest kogudused moodustavad vene piiskopkonna, kes enesele valib oma piiskopi, kelle täiskogu ametisse kinnitab. Piiskopkondade arv ei ole veel lõplikult kindlaks kujunenud. Piiskop Platoni surma järel on apostliku õigeusu kiriku peaks metropoliit Aleksander. Oma sisemises korras ja elus on ap. õigeusu kirik teostanud rea uuendusi: jumalateenistuse kord on osalt lihtsustatud, eriti ametitalitustel, on tarvitusele võetud koguduse laul jumalateenistusel ja ametitalitustel, kaotatud on preestrite kohustus kanda iseäralist ametiriiet väljaspool ametlikke talitusi; kogudustes on asutud sisemisjoni korraldamisele.

Eesti usuline kirjandus, millele tõsisem algus pandi rootsi ajal, on aegade jooksul kasvanud rohkearvuliseks. Sisuliselt moodustab tema rõhuva osa jutluse ja rahvalik harduskirjandus, kuna suuremate usuteaduslike tööde arv on võrdlemisi väike. Ajakirjad, mida iseäranis rohkesti on mitmesugustel lahusulistel vooludel, omavad üldiselt sama laadi ja ilmet. 1922. a. ilmus ühtekokku 12 vaimulikku ajakirja; 1924. a. peale ilmub ev.-luteriusu kiriku häälekandjana nädalakiri „Eesti Kirik“ ühes „Kiriku Teatajaga“; apostliku õigeusu kiriku häälekandja ülesandeid täidab „Uus Elu“.

Eesti Piibli esialgset tõlget on aegade jooksul ainult vähe parandatud keele suhtes. Läänud sajangu lõpul asuti ev.-luteriusu kiriku sinodi ülesandel Piibli tõlke põhjalikule revideerimisele, mille viljana ilmus 1912. a. Uue Testamendi proovitrükk ühes Taaveti lauludega. Esialgu on vastava komisjoni töö saavutuste avaldamine sellega piirdunud. Ev.-luteriusu kiriku eestikeelset Lauluraamatut on mitu korda täiendatud ja parandatud, viimne redaktsioon on lõplikult valmis saanud 1898. a., millisel kujul Lauluraamat praegu ongi tarvitusel. Ka apostlik õigeusu kirik andis 1922. a. endiste lauludekogude jätkuna välja suurema lauluraamatu vanemate ja uuemate vaimulikkude lauludega.

Eesti vaimuliku kirjanduse loojate hulgas paistab iseäranis silma 1912. a. surnud kirikuõpetaja Rudolf Kallas, kelle arvurikkad tööd sügava usutunde, elava ning hoogsa mõtteleenu ja kujutamiseviisi poolest tõusevad haruldasse kõrgusse. Peale selle on viljakalt tegevad olnud kirikuõpetajad M. Lipp, J. Bergmann, K. E. Malm, F. Ederberg jt. ja köstrid W. Normann, P. Lampson, J. Kurrik.

Viimseil aastail on ev.-lut. kirikus rohkesti elevust sünnitanud lahkumineku konservatiivsete ja liberaalsete usuteaduslike vaadete vahel kirikuõpetajate hulgas, mis usuteadlaste konverentsidel ja kirikupäevadelgi kokkupõrgeteni viinud. Konservatiivse voolu häälekandjaks on 1920. a. ilmuma hakanud nädalakiri „Meie Kirik“, mille väljaandjaks on Eesti Välismisjoni Selts; liberaalset voolu edustab 1923. a. peale ilmuv kuukiri „Protestantlik Ilm“. Viimase voolu propageerijana teotseb ka 1925. a. Tallinnas ellu astunud „Protestantlik Ühing“, mis teiselgi on osakondi asutamas.

1925. a. valmisid lõplikult ja võeti Riigikogus vastu seadused, mis riigi ja kiriku vahetõrke korraldavad ja kirikute tegevusele muutunud oludele vastavalt seavad seadusliku aluse ning kindlad piirid. Sellega ühes luuakse seadus-

andlikult mõned korraldused, mis riigi ja kiriku lahutuse teostamisega ühenduses tarvilikuks saanud. Kõige tähtsam neist seadustest on 12. nov. 1925 vastuvõetud ja 1. jaan. 1926. a. maksma hakanud „usuühingute ja nende liitude seadus“. Selle seaduse põhjal on Eesti vabariigi kodanikel, kes pooldavad sama usutunnistust, õigus koonduda usuühingusse ja nende liitudesse oma usuliste, kõlbliste, heategeliste, hariduslike ja kasvatuslike tarviduste täitmiseks. Riigi ees on kõik usuühingud ja liidud üheõiguslikud.

Usuühingusse kuulumine on vabatahtlik; laste kohta kuni 16. eluaastani otsustavad selle üle vanemad, eestkostjad või hooldajad; hääleõigus ning aktiivne ja passiivne valimisõigus usuühinguis ja nende liidus on kodanliselt täisealistel ühinguliikmel. Usuühinguil ja -liitudel on õigus pidada nende poolt määratud kohtadel avalikke usulisi ja palve-koosolekuid ning toimetada usulisi talitusi, silmas pidades koosolekute-seaduse määrusi; niisama on neil õigus enda elatamiseks põhikirjas ettenähtud korras määrata maksusid usuliste talituste eest ja vastu võtta liikmemaksu ning annetusi; ka on seaduslikus korras registreeritud ühinguil ja liitudel kõik juriidilise isiku õigused, eriti õigus omandada kinnis- ja vallasvara ning asutada kapitale.

Usuühingute ja nende liitude juhatuste liikmed ning vaimulikud peavad olema Eesti vabariigi kodanikud, erandid on võimalikud vabariigi valitsuse loaga, kuid juhatused peavad asuma Eesti vabariigi piirides; nende ühingute ja liitude teotsemiseks, mis tunnustavad väljaspool vabariigi piiri asuvat vastava usutunnistuse kõrgemat valitsevat võimu, on tarvis vabariigi valitsuse nõusolekut. Usuühingud ja nende liidud võivad takistamata teosteda niikaua, kui nende tegevus ei ole avaliku korra või kõlbluse vastast laadi.

Usuühingud ja nende liidud registreeritakse siseministeriumis vastava põhikirja alusel. Põhikirjas peab peale ühingu või liidu koosseisu ja korralduse kohta käivate määruste leiduma usuühingu või -liidu eesmärgi ja õpetuse aluse ning sunduslike usuliste talituste kirjeldus. Registreerimis-soovi tagasilükkamine on võimalik, kui põhikiri ei vasta maksvatele seadustele või kui usuühingu või -liidu õpetus või usulised talitused seisavad vastolus kriminaalseadustega. Nende üldiste määrustega ühes tehakse kindlaks ka seniste koguduste ja kirikute seisukorra õiguslik laad riigi ja kiriku lõplikul lahutamisel. Seadus tunnustab olemasolevaid kogudusi ja kirikuid usuühingutena ja nende liitudena ning võimaldab neile registreeruda seniste üksustena, arvates kuue kuu jooksul seaduse maksmahakkamise päevast; kuni registreerumiseni teotsevad nad endiste seaduste ja põhikirjade alusel. Seaduses ettenähtud aja kestel mitteregistreeritud usuühingud ja -liidud tulevad likvideerimisele. Registreerimis-soovi olemasolevate usuühingute liitude (kirikute) ja neisse kuuluvate usuühingute (koguduste) suhtes esitavad asjaomaste liitude keskvalitsused; kogudusel, mille põhikirja liidu keskvalitsus jätab mõnesugusel põhjusel registreerimiseks esitamata, on õigus liitu jäädes otse siseministeriumisse pöörduda vastava sooviavaldusega. Iseseisvalt teotsevad usuühingud, nagu rooma-katoliku, vene vanausu ja juudi-usu kogudused, mis Eesti vabariigi piirides seni maksvate seaduste alusel ei ole koondunud usuühingute liitu, esitavad oma põhikirjad registreerimiseks iseseisvalt. Varandused, mis seni olnud teatava usuühingu või nende liidu omanduses või valdamisel, jäävad neile edasi; kui liitu kuuluv usuühing likvideerub või kaotab juriidilise isiku õiguse, siis

läheb tema varandus üle liidule. Liitu kuuluvail kui ka iseseisvalt registreeritud usuühinguil, samuti liitudel on õigus oma kinnis- ning ajaloolise ja kunstilise väärtusega vallasvara võõrandada, pantida, vahetada ja üle kuue aasta rendile anda ainult vabariigi valitsuse loaga. Õige tähtis on seaduse määrus, et igal usuühingul on õigus usuühingute liidust välja astuda ühingu peakoosolekul $\frac{2}{3}$ häälte enamusega tehtud otsuse põhjal ja registreeruda iseseisva üksusena, kusjuures ühingu tema senine varandus alles jääb. Oma varanduse üle valitsemise õigus seaduses ettenähtud piirides on usuühingute liitudel ja usuühinguil niikaua, kui liitu kuuluvate ühingu liikmete koguarv või liitu mitte kuuluva usuühingu liikmete arv ei lange alla 500 või alla selle arvu, mis ühingus oli seaduse maksmahakkamise ajal, vastasel korral on siseministeriumil õigus nende varanduste kasutamist reguleerida.

Usuühingute liidu või liitu mitte kuuluva usuühingu likvideerimise puhul lähevad nende varandused üle riigile, kes neid peab kasutama hariduslikuks või heategevaks otstarbeks, arvestades ka vastava likvideerimiskoosoleku otsust.

Usuühingute ja nende liitude seaduse maksmahakkamisega kaotavad maksu senised Vene riigi ja Eesti vabariigi Ajutise valitsuse väljaantud seadused ja määrused kirikute ning koguduste korralduse ja omavalitsuse kohta. Kiriku ja koguduste sisemine kord jääb täiesti nende eneste asjaks, millega riik kui niisugune tegemist ei tee.

Riigi ja kiriku lahutamise ühenduses korraldatakse lõplikult ka perekonnaseisu registreerimise küsimus. Riigikogu poolt 12. nov. 1925. a. vastuvõetud ja 1. juulil 1926. a. maksmahakava perekonnaseisu-seaduse järele peetakse edaspidi perekonnakirju iga Eesti vabariigi kodaniku kohta tema alalise elukoha linna-, alevi- või vallavalitsuses. Perekonnaseisu ametnikkudeks on kohaliku omavalitsuse ametnikud ja nende kirikute ning usuühingute vaimulikud, kellel perekonnaseisu-seaduse jõusse astumiseni maksvate seaduste põhjal õigus on registreerida perekonnaseisu muutusi; teiste kirikute ja usuühingute vaimulikud võivad selleks olla vabariigi valitsuse loaga. Perekonnaseisu ametnikud-vaimulikud registreeritakse siseministeriumis vastavate usuühingute või nende liitude keskvalitsuste ettepanekul, järelevalve suhtes alluvad nemad siseministeriumile ja vastutavad ühesugustel alustel riigiteenijatega.

Viimaks luuakse uus korraldus ka surnuaedade suhtes matmispaikade seaduse kaudu, mis Riigikogus vastu võetud 29. okt. 1925. Selle seaduse järele jagunevad matmispaigad avalikkudeks ja era-matmispaikadeks. Avalikkude, üldtarvitamiseks määratud matmispaikade hulka kuuluvad peale kohalikkude omavalitsuste poolt asutatavate matmispaikade ka usuühingute (koguduste) senised surnuaiad, kuna usuühingute ja eraseltside poolt oma liikmete tarvis asutatavad matmispaigad era-matmispaikadeks loetakse, samuti ka perekonna-matmispaigad. Era-matmispaikade asutamine ning laiendamine sünnib siseministri loaga, ära kuulates vastava maakonna- või linnavalitsuse arvamist. Usuühingute senised surnuaiad lähevad ühingu likvideerimise korral, või kui ühingud nende valitsemisest või tarvitamisest loobuvad, või nende kohta käivaid seaduslikke eeskirju rikuvad, vastava omavalitsuse valitsemisele. Selle seadusega, mille maksmahakkamisel endised surnuaedade kohta käivad seadused tühistuvad, kaotavad senised

puht-usutunnistuslikud surnuaiad oma senise laadi ja muutuvad üldisteks, kuna edaspidi on ette näha uute usutunnistuslike surnuaedade tekkimine avalikkude kõrval.

Lõpuks järgneva ülevaade Eesti vabariigi elanikkude jaotusest usu järele 1922. a. üld-rahvalugemise andmete põhjal. Mainitud aastal oli Eestis ev.-luteriusulisi 867.137 ehk 78,6% elanikkude arvust; ap. õigeusulisi 209.094 = 19%; rooma-katoliku-usulisi 2536 = 0,2%; baptiste 5214 = 0,5%; muude ristiusukujude ja ristiusu-lahkude tunnistajaid 10.867 = 1%; juudiusulisi 4639 = 0,4%; muu-usulisi 230; väljaspool uske 3665 = 0,3%; usk teadmata 3677 = 0,3%.

Üldse on Eesti vabariigi elanikest ristiusulisi 99,3%, mittekristlasi ning väljaspool uske — 0,7%. Eestis elavatest rahvustest on eestlased valdavas enamikus — umbes 86% eestlaste üldarvust — ev.-luteriusulised, samuti sakslased ning rootslased. Ap.-õigeusulistest eestlaste arv on umbes 115.000 ehk 12% ümber eestlaste üldarvust, ülejääva osa — umbes 2% — moodustavad mitmesuguste usulahkude pooldajad ja väljaspool uske seisjad. Venelased tunnustavad pea ilma erandita ap.-õigeusku või mõnd kreeka-katoliku kiriku usulahku.

Territoriaalselt asuvad ev.-luteriusulised võrdlemisi ühtlaselt üle kogu Eesti maa-ala: neid on Järvamaal 94,4% maakonna elanikkude arvust, Võrumaal 90,7%, Harjumaal 87,5%, Viljandimaal 86,6%, Tartumaal 86,1%, Läänemaal 82,8%, Virumaal 82%, Valgamaal 73,8%, Pärnumaal 67,5%, Saaremaal 58,1%; kõige vähem on ev.-luteriusulisi Petseri maakonnas — kõigest 8,9% maakonna elanikkude arvust.

Ap.-õigeusulised elavad kõige tihedamalt koos Petseri maakonnas — 90,9% maakonna elanikkude arvust. Peale venelaste, kes moodustavad 63,8% maakonna elanikest, kuulub Petserimaal põliselt ap.-õigeusku ka see eesti rahva osa, kes ristiusu Läänemere-maile jõudmisel sattus otseselt ida poolt tuleva kreeka-õigeusu mõju alla ning jäi sellesse tänaseni. Need eestlased — setud —, keda rahvalugemisel registreeriti üldse 15.058 isikut, erinevad kultuuriliselt ja usuliselt silmapaistvalt eesti rahva enamikust. Petseris asub kreeka-õigeusu klooster, mis juba ammu omandas suure kuulsuse kreeka-õigeusulistest keskel Venemaal ning kokku tõmbas palverändajaid kaugemaltki. Teistes maakondades elab ap.-õigeusulisi järgmiselt: Saaremaal 39,7% maakonna elanikkude üldarvust, pea erandita eestlased, Pärnumaal 31,5%, pea kõik eestlased, Valgamaal 24,3%, enamuses eestlased, Virumaal 16,6%, enamuses venelased, Läänemaal 12,9%, pea erandita eestlased, Viljandimaal 12,6%, enamuses eestlased, Harjumaal 9,4%, sellest ligi pool eestlasi, Võrumaal 8,8%, enamikus eestlased, Tartumaal 8,2%, sellest suurem osa eestlased, Järvamaal kõigest 4,7% maakonna elanikkude arvust, pea kõik eestlased.

Rooma-katoliku-usulised elavad Harjumaal (Tallinnas), Viru- ja Tartumaal, peajasalikult linnades.

Baptiste leidub kõige rohkem Läänemaal — 2156 ehk 2,9% maakonna elanikkude arvust, sellele järgneb Harjumaal — 1686 ehk 0,8%; teisel on nende hulk märksa vähem: nii Tartumaal 472 = 0,3% elanikkude arvust, Petserimaal kõigest 9 hinge.

Muude ristiusuliste nime all registreeritud on kõige rohkem Tartu maakonnas, 7634 in. = 4,4% elanikkudest; siia kuuluvad eriti Peipsi-äärseis külades asuvad kreeka-katoliku usu lahkuskude tunnistajad („vanausulised“), teisel leidub neid natuke suuremal arvul veel Harju- ja Läänemaal (881 ja 701), kus levimas mõned vähemad lahkusulised voolud. Metodistikogudused asuvad Tallinnas, Tartus, Kuresaares, Haapsalus, Rakveres, Tapal, s. o. linnades ja alevikudes, kuna maal leidub neid ainult üksikuid. Juudiusulisi on kõige rohkem Harju ja Tartu maakonnas, esimeses 2000, teises 1132, siin on nende asupaigaks loomulikult linnad — Tallinna ja Tartu; nendes kokku asub kaks kolmandikku juudiusuliste üldarvust.

5.

Eesti rahvas on kuni viimse ajani olnud kiriklik rahvas. Jumalateenistusest osavõtt kirikus ja palvemajades oli üldiselt väga elav, samuti armulaua käimine. Kogudustes oli kindlaks kombeks käia armulaua kaks korda aastas. Viimse paarikümne aasta jooksul, eriti 1905. a. revolutsioonist peale, on siingi muutus sündimas ja kasvamas nende arv, kes kirikule sisemiselt võõraks jäävad. Kirikuskäimine väheneb; kohati, kus õpetaja ja koguduse teineteist ei mõista, muutub ta õige väikeseks; kus aga vastastikune arusaamine olemas, seal käiakse veel õige korralikult kirikus. Armulaua käijate arv langeb pikema aja kestel järk-järgult. Kuna varemini armulaua käimiste arv aastas ligines koguduse liikmete üldarvule, jääb see juba rea aastate kestel sellest kaugele maha. Nii oli 1924. a. ev.-lut. kiriku liikmete üldarvu 895.232 kõrval armulaua käimiste koguarv 272.396. Väike juurdekasv viimseil aastail — 1924. a. oli see 10.249 —, ei luba veel teha kindlamaid järeldusi põhjalikuma muutuse kohta armulaua hindamises. Tuleb tunnistada, et eesti rahva seas kiriku tähendust usuelu kohta ikkagi veel tõsiselt hinnatakse. Eriline huvi ilmub viimseil aastail sõja ajal korratusse sattunud kirikute ja kogudushoonete kordaseadmise ja kaunistamise vastu; samuti leiavad pidulikud sündmused koguduste elus, eriti uue õpetaja ametisse seadmine ja suurte pühade jumalateenistused rohkearvulist osavõttu. Kõigest sellest hoolimata kasvab ometi nende arv, kelle igapäevases elus kirikul enam seda kesket aset ei ole, mis varemini. Peale mõnesuguste moodsate vaadete levimise mõjub selleks kaasa seegi, et koolil, eriti rahvakoolil enam ei ole seda osa noorsoo usulises kasvatamises, mis temal varemalt oli. Olles oma korralduse järele usuline ja seistes kiriku valitsuse all ning töötades vaimulikkude juhatusel ning järelevalvel, milline seisukord, peale põhjalikuma muutuse koolikorralduses kaheksakümne aastate lõpul, usuõpetuse suhtes ikkagi edasi kestis kuni viimse ajani, valmistab iseäranis rahvakool ette tegelikule kirikuelust osavõtmisele. Praegu, kus usuõpetuse korraldamine ning järelevalve teostatakse ilma kirikute otsekohe kaasabita kooli üldkorralduse raamides, ei saa koolil loomulikult mitte enam olla sihiks kasvatada liikmeid kirikule, vaid arendada üldist ristiusulist mõtte- ning tundeviisi. Ka rahvusliku iseteadvuse selgimine ja kindlamaks kujunemine aitab kaasa kirikutes valitseva vaimu arvustavale hindamisele. Tundub, et usuelus on teostumas sisemine murrang, kus senised vormid enam ei tundu täiesti omased ja tarvidus uute järele on omandamas kindlama kuju. Muu

seas väljendub see poolehoius, mida leiavad teatavates rahvakihtides viimseil aastail ikka energilisemalt esinevad lahkusulised voolud, samuti hindamises, mis usulise ja kirikliku elu nähtustele osaks saab kirjanduses ning ajakirjanduses.

Eestlaste usulist ilmet iseloomustab üldiselt teataval määral fatalistlik alustumine kõrgemale, maailma saatust ja üksiku inimese käekäiku juhtivale võimule, enam passiivne usutõdede ning -varade vastuvõtmine ja vaikne, sentimentaalsusega ühendatud usuilma saladuste maitsmine, kui järsk ning kindel aktiivsus usuliste nõudmiste muutmises tegeliku elu nähtuste määrajaks. Kuna ühelt poolt rahulikku asjalikkust ja kainet lihtsust usutunde avaldusviisides kõrgelt hinnatakse, leiavad ka ärdustunnete äratamisele sihitud võtted ja kombed eestlase hinges elavat vastukaja. Selles suhtes võib konstateerida vahet üksikute maaosade vahel. Kuna usulise ärevuse nähtused harilikult teravamalt ilmuvad loodepoolses Eestis, eriti saartel, ning osalt ka Põhja-Eestis, valitseb Lõuna-Eestis üldiselt kaine ja arvustav mõtteviis, mis keelab liialdustesse langemast. Üldiseks nähtuseks kogu Eestis on iseäraline hellus ja ärdameelsus, millega saadetakse ning mälestatakse surma läbi lahkunuid, ning kombed, mis ühenduses surmajuhtudega. Iseäranis suures lugupidamises seisavad surnuaia-jumalateenistused, mis kõigis kogudustes vähemalt kord aastas peetakse ja kuhu harilikult suurtes hulkades kokku tullakse. Nende kui ka teiste veel praegu leiduvate usulise värvinguga kommete juured ulatuvad tihti kaugesse minevikku.

Eesti rahva usuline laad ei ole kauaaegse võõraste rahvaste mõju tõttu mitte saanud ühtlaselt kujuneda ega luua enesele küllalt omapäraseid vorme. Takistamata arenedes vabades oludes loob eesti omapärane vaimuilm enese täielikumaks avaldamiseks ka vastavad kujud kõigil aladel ja vajutab kindlasti oma märgi ka Eesti usulisele ilmele ning kirikule.

J. Köpp.